

ધર્મ કહેવો કોને ?
ચિત્રભાનુ

卐

ધર્મ કહેવો કોને ?
ચિત્રભાઈ

卐

ચિત્રભાનુ ગ્રન્થાવલિ (૮)

પ્રકાશક:—

શેઠ રતિલાલ પાપટલાલ
બુક્સેલર, ટાંકી ચોક,
સુરેન્દ્રનગર

આવૃત્તિ પહેલી

* * *

નકલ ૧૦૦૦

વિક્રમ સંવત ૨૦૧૦

મુદ્રક:—

શાહ ગુલામઅયંદ લાલુભાઈ
શ્રી મહોદય પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
દાણાપીઠ-ભાવનગર.

પૂ. શાસનપ્રભાવક આચાર્ય મહારાજ શ્રી
ચન્દ્રસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્ય-
રત્ન તપસ્વી મુનિરાજ શ્રી ચન્દ્રકાન્ત-
સાગરજી મહારાજની અધ્યક્ષતામાં
પ્રસિદ્ધવક્તા મહાન ચિન્તક
શ્રી ચિત્રભાનુએ
આપેલ છે મનનીય
પ્રવચનો।

હેમન્તભાઈ જીવાભાઈ કોઠાવાલાના
પુણ્યસ્મરણાર્થે સપ્રેમ....

ધર્મ કેહવો કેને?

માણસ સવારના ઢાંત સાફ કરી આરસીમાં મોઢું બુચે છે, અપોરે જમીને બબરમાં જતી વખતે પણ મુખને દરપણમાં જોઈને બબરમાં જાય છે, ને સાંજે બબરમાંથી આવીને પણ કચમાં પોતાના મુખડાને ધારી ધારીને બુચે છે; તે શા માટે? માણસને એમ કે મારા મોં ઉપર ક્યાંય ડાઘ તો નથી લાગ્યો ને? અને હું પોતે કેવો દેખાઉં છું? પણ આરસીમાં મુખ જોતી વખતે કોઈને ય એવો વિચાર નથી આવતો.

કે, આ આરસીમાં દેખાઉં છું તે હું નથી, પણ જોનાર એ હું છું. આ દેખાય છે એ પ્રતિબિમ્બ મારા આત્માનું નથી, પણ શરીરનું છે. આરસીમાં દેખાય છે એ માલ નથી, પણ ખારદાન છે.

શરીરના સૌન્દર્યને હું મારું સૌન્દર્ય માની બેઠો છું અને મારું સૌન્દર્ય હું વિસરી ગયો છું. જે શરીર નાશવંત છે, અહિં જ જેને મૂકી જવાનું છે, જે બળી જવાનું છે, રાખ થઈને ઊડી જવાનું છે, એના અવલોકનમાં કલાકોના કલાકો નીકળી જાય છે; અને જે આત્મા શાશ્વત છે, કરેલા કર્મોનો ભોક્તા છે, એના માટે આપણને જરા વિચાર સરખોય ન આવે; આ કેવું આશ્ચર્ય ?

અનાજ કેવું છે એનો વિચાર આવતો નથી અને ફાતરાં માટે માથાકૂટ થઈ રહી છે. શરીર ઉપર લાગેલા ડાઘને જીએ છે પણ આત્મા પર લાગેલા ડાઘનો વિચાર કેમ આવતો નથી ? શરીરનો ડાઘ તો પાણી ને સાબૂંથી ધોઈ શકાશે પણ આત્મા પર લાગેલા ડાઘ તો આપણા લોહીનાં આંસુથી પણ નહિ ધોવાય !

માં ઉપર લાગેલા ડાઘને ખતાવનાર આરસી તો અનેક ઠેકાણે મળશે, પણ આત્મા પર લાગેલા ડાઘને ચીંધનાર-ખતાવનાર કોણ ? પોતાના મુખની કદરૂપતા માટે માણસ શરમાય છે, એ કદરૂપતાને ટાળવા અનેક પ્રયત્નો કરે છે, પણ આત્માની કદરૂપતા પણ મળ વધી રહી છે, અને આ કદરૂપા મુખને લઈ હું

વિભુના પવિત્ર ધામમાં કઈ રીતે જઈશ ? એના
માટે ચિન્તા કરનારા કેટલા ?

જ્યાં અનન્તા નિર્મળ આત્માઓ ખિરાજે
છે, એવા સિદ્ધોના પવિત્ર ધામમાં જવા માટે
આ આત્મા લાયક છે ખરો ? આરસીમાં જે
મુખ ધારી ધારીને જોવાય છે એ મુખ ઉપર
વિશ્વાસઘાત, અસત્ય, અસંયમ, અનીતિના
કેટલા અપવિત્ર ડાઘ લાગેલા છે ? છતાં માનવી
ગર્વ કરીને ફરે છે. પોતાના સ્થૂલ સૌન્દર્યને
આરસીમાં જોઈ મલકાય છે. અંતરનું રૂપ,
આત્માનું સૌન્દર્ય અને પવિત્ર જીવનનું લાવણ્ય
ભુલાણું એનું જ આ દુઃખદ પરિણામ છે.

એટલા માટે જ જીવનદષ્ટાઓ કહે છે:
બાઈ ! તારે આરસીમાં મોં જોવું હોય તો જો;

પણ સાથે સાથે આત્માનું અવલોકન પણ કરતો જા. આત્માનું નિરીક્ષણ વધતાં આ સ્થૂલ રૂપનું આકર્ષણ ઘટશે અને આ સ્થૂલનું આકર્ષણ ઘટતાં આત્માનું સૌન્દર્ય વિકસશે.

प्रत्यहं प्रत्यवेक्षेत, नरश्चरितमात्मनः ।

કિં નુ મે પશુભિસ્તુલ્યં, કિં નુ સત્પુરુષૈરિતિ ? ॥

રોજ પ્રભાતે માણસે પોતાના ચારિત્ર્યનું- પોતાના વહેતા જીવનનું-અવલોકન કરવું જોઈએ : મારું જીવન પશુ જેવું છે કે સત્પુરુષ જેવું ? સત્પુરુષોનું જીવન કેવું નિર્માળ છે ને મારું જીવન કેવું મલિન છે ?

આ સંસારની કૂલવાડીમાં મારું જીવન ગુલાબના ફૂલ જેવું સુવાસિત છે કે લસણ જેવું દુર્ગન્ધ ભરેલું ? આ જગતમાં જન્મીને

મેં આશીર્વાદ મેળવ્યા કે શ્રાપ ? આ દુનિયા-
માંથી વિદાય લેતી વખતે મારા મુખ ઉપર
આંસુ હશે કે હાસ્ય ? હું અહિં શું કરવા
આંચો હતો ને શું કરી રહ્યો છું ? હું ક્યાંથી
આંચો હતો ને ક્યાં જવાનો છું ? મારું સ્વરૂપ
કેવું છે ને હું આજે કેવું માનું છું ?—
આવા પ્રશ્નો ઊંડાણમાંથી જાગે તો જ માણસને
પોતાની સ્થિતિનું ભાન થાય કે—

હું મનુષ્ય છું. મનુષ્યત્વને શોભે એવું
જીવન મારે જીવવાનું છે અને આ શરીર દ્વારા
જ મારે મુક્તિ મેળવવાની છે. મને સુંદર
માનવદેહ મળેલ છે, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ મળી છે,
અન્યની વેદના ઝીલવા યોગ્ય કોમળ હૃદય
મળ્યું છે; આવી સુંદર વસ્તુઓને હું કેમ

વેડફી શકું ? પશું જેવું જીવન જીવવા કાંઈ
આ મહામૂલી જિંદગી નથી મળી.

આત્માને નિર્મળ કરવાનો, જીવનને સુગંધ-
થી ભરી દેવાનો, શુભ અવસર સાંપડ્યો છે.
કેટકેટલા ત્યાગી પુરુષોએ આ માનવ જીવનની
ગૌરવગાથાઓ ગાઈ છે ? તે શા માટે ? ત્યાગી-
ઓએ આ દેહમાં શું વિશેષતા નિહાળી ? આ
દેહમાં એમને શું લબ્યતા ભાસી ? શા માટે
પશુઓ અને મનુષ્યોને એક જ કક્ષાએ ન
મૂક્યા ? શું ખંનેમાં જીવન નથી ? છે જ. તેમ જ
ખંનેને આહાર-નિદ્રા-લય ને કામની લાગણી
નથી ? તે પણ છે જ; તો પછી ખંને વચ્ચે
ભેદ શા માટે ?

માનવીને ઉચ્ચ કક્ષાએ મૂક્યો અને પશુને

નીચી કક્ષાએ શા માટે ? જાનીઓને શું આ માનવ-દેહનો મોહ હતો ? ના, તેઓને આ દેહની કિંમત તો કંઈ જ નથી, પણ કિંમત છે એક ધર્મની; અને તે ધર્મ આ માનવદેહ દ્વારા જ શક્ય છે. એટલે આત્માને અજવાળનાર ધર્મને લીધે આ દેહની કિંમત પણ વધી અને માનવ જીવનની ગૌરવગાથા ગવાણી.

ધર્મ માનવ-જીવનને તેજસ્વી બનાવે છે, ધર્મ આ જીવનમાં સંસ્કારના પ્રાણ ફૂંકે છે, ધર્મ માણસને ઊર્ધ્વગામી બનાવે છે, અને એની દેવત્વના સિંહાસન પર પ્રતિષ્ઠા કરે છે. ધર્મ-વિહોણું જીવન એ તો આત્મા વગરના શરીર જેવું છે કે જેમાં ન હોય નૂર કે ન હોય પ્રકાશ; ન હોય પ્રાણ કે ન હોય પવિત્રતા, જીવનમાં પ્રાણ ને પવિત્રતા રેડનાર ધર્મ જ છે.

ત્યારે આપણને વિચાર આવશે કે ધર્મ
 જો જીવનમાં આવે વ્યાપક છે તો તે દેખાતો
 કેમ નથી ? બૂખ લાગે ત્યારે ધર્મ ખાવા કામ
 લાગતો નથી, તરસ લાગી હોય ત્યારે ધર્મ પીવા
 કામ લાગતો નથી, ટાઢ વાય ત્યારે ધર્મ ઓઢવા
 કામ લાગતો નથી, દેવું ચૂકવવું હોય તો તે દેવા
 પેટે આપવા કામ લાગતો નથી અને વ્યવ-
 હારમાં કોઈ વસ્તુના વિનિમયમાં પણ ધર્મ
 આવતો નથી; તો પછી ધર્મનું મહત્ત્વ શું ?

આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જ્ઞાનીઓ જણાવે છે
 કે: ધર્મ એ તો આડનાં મૂળિયા જેવો છે.
 મૂળિયાં ફળની જેમ ખાવા કામ લાગતાં નથી,
 આડના બીજા અંગોની જેમ બહાર દેખાતાં
 નથી, તે ધૂળમાં દટાયેલાં-છુપાયેલાં હોય છે;

છતાં એ ન હોય તો ટકી રહેવાની તાકાત
 ઝાડમાં નથી જ. વૃક્ષો ફળે છે, ખીલે છે, મીઠાં
 ફળો આપે છે, આ બધી બાહ્ય ક્રિયાઓનો
 આધાર તો મૂળિયાં છે, તેમ જીવનના મૂળમાં
 પણ ધર્મ પડેલો છે. જ્યાં પ્રતિભા દેખાય છે,
 ઉન્નતિ દેખાય છે, સુખ ને આબાદી દેખાય
 છે ત્યાં ધર્મ છે. જ્યાં કંગાલિયત દેખાય છે,
 અવનતિ દેખાય છે, દુઃખ ને ખરબાદી દેખાય
 છે ત્યાં અધર્મ છે.

આ ધર્મ પશુઓને સાંપડ્યો નથી એટલે
 એ કનિષ્ઠ છે, હીન છે. મનુષ્ય આ ધર્મને
 પામીને શ્રેષ્ઠ અને બડલાગી થયો છે, આ
 ધર્મથી માનવદેહ ગૌરવાન્વિત છે !

ધર્મની આવી પ્રશંસા સાંભળી સહજ

પ્રશ્ન થાય કે : ત્યારે ધર્મ કહેવો કોને ? સૌ પોતપોતાના જન્મગત અને જાતિગત ક્રિયા-કાંડને ધર્મ કહે છે, અને એ જ ધર્મના નામે લડે છે, ઝઘડે છે, અશાન્તિ ઊભી કરે છે અને માનવને માનવથી દૂર લઈ જાય છે. શું આને ધર્મ કહેવો ? આ પ્રશ્નનું સમાધાન જૈન દર્શને ખુબ સારી રીતે કર્યું છે. ધર્મનું લક્ષણ બાંધીને માનવજાતને એક સુંદર સત્ય પીરસ્યું છે અને ધર્મના રહસ્યને થોડા જ શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યું છે.

મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય ને માધ્યસ્થ-ભાવ એ ધર્મનાં ચાર લક્ષણ છે. આ ભાવનાઓથી યુક્ત જે ક્રિયાઓ થાય તે ધર્મ. ધર્મનું પહેલું લક્ષણ છે મૈત્રીભાવ.

મૈત્ર ભાવનું પવિત્ર ઝરણું,
 મુજ હૈયામાં વહ્યા કરે;
 શુભ થાઓ આ સકલ વિશ્વનું,
 એવી ભાવના નિત્ય રહે.

જે મનુષ્યના હૃદયમાં ધર્મના અંકૂર ફૂટ્યા
 હોય, તેને આખું જગત મિત્રોથી ભરેલું લાગે,
 તેને આખું વિશ્વ પ્રેમમય લાગે. જેના હૈયામાં
 પ્રેમ હોય, મૈત્રી હોય, તેનું હૈયું શું બોલતું
 હોય ? હું ભલે દુઃખી થયો, થાઉં; પણ બીજાને
 આવો વખત ન આવો, મારા સર્વસ્વના ભોગે
 પણ બીજા આત્માઓ તૃપ્ત થાઓ. સર્વ પ્રાણીઓ
 બંધનથી મુક્ત બનો, સૌ દોષહીન બનો. સૌ
 સ્વતન્ત્ર બનો, પરાધીન કોઈ ન રહો.

આ મૈત્રીભાવના પછી ધર્મના બીજા
 લક્ષણમાં પ્રમોદભાવના આવે છે.

ગુણથી ભરેલા ગુણીજન દેખી,
 હૈયું મારું નૃત્ય કરે;
 એ સંતોના ચરણકમલમાં,
 મુજ જીવનનું અર્થ રહે.

આ ભાવનાનો જન્મ મહાત્માઓના બહુ-
 માનમાંથી થાય છે. આ પ્રમોદભાવનાના રંગથી
 રંગાયેલા હૈયાવાળો માણસ મહાપુરુષોને જોઈ
 આનંદ પામે, જગતને મંગળમય પંથે લઈ
 જતા સંતોને જોઈ, આ ભાવનાવાળાનું હૈયું
 નાયવા માંડે. એને એમ થાય કે-આ સત્પુરુષો
 જ જગતને કલ્યાણનો માર્ગ બતાવનારા છે,
 આ ભોમિયાઓ વિના ભવ-વનમાં ભૂલા પડેલા-
 ઓને માર્ગ કોણ ચીંધે ?

આ સંસારરૂપ મરુભૂમિમાં આ સજ્જનો
 જ શીળી છાયા આપનાર વૃક્ષો જેવા છે. પ્રમોદ-

ભાવવાળો માણસ આવા પુરુષોને જોઈ એમના ચરણોમાં ઢળી પડે. તમે તમારા માટે આ ભાવ વિચારી જોજો. તમે મિત્રો સાથે વટથી ચાલ્યા જતા હોં અને માર્ગમાં સંતના દર્શન થાય તો એમના પગમાં પડો ખરા ? માર્ગમાં એમના પગમાં પડતાં શરમ આવે, અને અમલદારને, કોઈ વડા અધિકારીને ઝૂકીને નમન કરતાં શરમ ન આવે ! સત્તા અને શ્રીમંતાઈ આગળ માણસ ઝૂકી પડતો હોય અને સંયમ અને ત્યાગ આગળ માણસ અછલડ થઈને ચાલતો હોય તો માનવું કે-તેના હૃદયમાં પ્રમોદભાવનું દીવાળું છે. એ પછી ધર્મનું ત્રીજું લક્ષણ છે કરુણ્યભાવ.

દીન કૂર ને ધર્મવિહોણા,

ઢળી દિલમાં ફર્ રહે;

કરુણાલીની આંખોમાંથી,
અશ્રુનો શુભ સ્રોત વહે.

જેના હૈયામાં કરુણાભાવ વિકાસ પામેલો
હોય, એનું હૈયું જગતના જીવો માટે સહાનુ-
ભૂતિથી છલકાતું હોય, તે બીજાનાં દુઃખોને
પોતાનાં દુઃખો માને અને એ દુઃખોને દૂર
કરવા સતત પ્રયત્ન કરે. દીન આત્મા પ્રત્યે
એ હૈયાની સહાનુભૂતિ બતાવે. ધર્મવિહોણા
અને કૂર આત્માઓને જોઈ, એનું હૃદય દયાર્દ્ર
બની જાય અને એને થાય કે-આ જીવો
બાપડા પાપ કરીને દુર્ગતિમાં ચાલ્યા જશે !
આજ તો સત્તા ને શ્રીમંતાઈના ધમંડમાં કોઈનું
ય સાંભળતા નથી, કોઈ દુઃખીની સામું
પણ જોતા નથી, પણ એમનું પુણ્ય પરવારી

જશે ત્યારે આ જીવોનું શું થશે ? તે વખતે
એમનો આધાર કૌણ ?

આજે જે હસતાં હસતાં પાપો કરી રહ્યા
છે એ પાપો રાતાં પણ નહિ છૂટે, જે કૂવા-
માંથી આ માણસો તુચ્છ આનંદનું પાણી
ઉલેચી રહ્યા છે, એ કૂવો તો અંતે ઊનાં
આંસુથી ભરવો પડશે. જગતની દૃષ્ટિએ દેખાતા
આ આજના સુખી જીવો, એ આવતી કાલના
દુઃખી જીવો છે : આવો કરુણાભર્યો વિચાર
આવતાં, કારુણ્યભાવવાળાનું હૈયું ભરાઈ આવે
છે, અને એના નયનોમાંથી આંસુની ધારા
વહેવા લાગી જાય છે. ધર્મનું ચોથું લક્ષણ
તે મધ્યસ્થભાવ.

માર્ગ ભૂલેલા જીવન પથિકને,
માર્ગ ચીંધવા ઊભો રહું;

કરે ઉપેક્ષા એ માર્ગની,
તોય સમતા ચિત્ત ધરું.

આ ભાવનાવાળો માણસ પાપના કીચડમાં પડતાં માનવીને બચાવવા પ્રયત્ન કરે, પણ પોતે બીજાને પાપી બનાવવાનું નિમિત્ત તો ન જ બને. અધર્મના માર્ગે જતાં કોઈ પણ પ્રાણીને શક્ય હોય ત્યાંસુધી એ અટકાવે, માર્ગ બૂલેલાને માર્ગ ચીંધે, પણ માર્ગ ચીંધવા જાય અને આવળે માર્ગે જનારો કહે કે : ‘તને કેણું ડાહ્યો કર્યો છે ? તું તારું કામ કરને, અમે અમારું ફેાડી લઈશું. તારે અમારામાં પડવાની જરૂર નથી. તારી સલાહ અમારે નથી જોઈતી.’ તોય માધ્યસ્થભાવવાળો એના પર ક્રોધ ન કરે. ડૂબતાને તારવા પ્રયત્ન કરે પણ સામે ડૂબતો માણસ ન તરે તો ધક્કો તો ન જ મારે.

જે મનુષ્ય આ ચાર ભાવનાપૂર્વક જીવનની ક્રિયા કરતો હોય, એનામાં સ્વાર્થબુદ્ધિ કે પરવંચના કેમ હોઈ શકે ? એ તો એમ જ માનતો હોય કે : હું આ દુનિયામાં આવ્યો છું, માનવતાની સુવાસ ફેલાવવા તો પછી મારાથી તો જરા 'પણ ખૂર' કેમ થાય ? જગતના લલામાં જ મારું લહું છે. જગતમાં અશાંતિ હોય તો હું શાંતિથી કઈ રીતે જીવી શકું ? હું જેમ સુખ, શાંતિ અને આબાદી ઈચ્છું છું, તેમ બીજાને પણ એની જ તૃષ્ણા છે, તો મારું અત્યારે કર્તવ્ય એ છે કે- બીજાને શાંતિ આપવી અને બીજાને અશાંતિ ન થાય એ રીતે મારે જીવવું છે. જગતની અશાંતિમાં મારો ફાળો ન હોવો જોઈએ.

જગત દુઃખી હોય ત્યારે હું એશ-આરામમાં

કેમ જીવી શકું ? માનવજાત સંકટમાં સપડા-
 યેલી હોય ત્યારે હું છુપાઈને મારી જાતનું
 રક્ષણ કઈ રીતે કરી શકું ? મારે તો અંપલાવવું
 બેઠએ, મારા ભાઈઓનું રક્ષણ કરવું બેઠએ.
 આ સમયે હું મારી જાતનું વિલોપન કરી,
 સૌના કલ્યાણ માટે ખપી જાઉં તો જ હું
 સાચો ધર્મી. પરસેવા એ જ આત્મસેવા છે.
 અર્પણ એ જ મારું કર્તવ્ય છે. એથી જ
 મારું કલ્યાણ થવાનું છે.

જ્યાં મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્ય-
 સ્થભાવ રમતા હોય ત્યાં માન કે અપમાન,
 સ્તુતિ કે નિન્દા કોઈની કંઈ જ પડી ન હોય.
 એ કોઈ દિવસ પ્રશંસાથી ફૂલાય નહિ અને
 અપમાનથી મુંઝાય નહિ. એને પોતાના

અર્પણનો જ આત્મસંતોષ હોય, એને બીજાના મતની, બીજાની પ્રશંસાની જરૂર ન હોય. તે કોઈ દિવસ અટકે નહિ, થાકે નહિ. એ એમ જ માને કે હું મારા આત્મસંતોષ માટે કરું છું, આમાં હું શું મહાન કરી રહ્યો છું ? અરે, જડ પણ મૈત્રી કરે તો જાત સમર્પણ કરે તો પછી હું ચેતન આટલું પણ ન કરી શકું ?

દૂધ અને પાણીની મૈત્રી કેવી ભવ્ય છે ? દૂધે પોતાનો ઉજ્જવળ રંગ પાણીને આપ્યો અને પાણીએ પોતાની જાતને દૂધમાં વિરોધન કરી. બંને એક બન્યા. દૂધ એ દૂધ ન રહ્યું ને પાણી એ પાણી ન રહ્યું. મૈત્રીભાવનો અર્થ જ એકતા છે. એકતામાં ભેદ ન હોય, ભિન્ન-પણું પણ ન હોય. હવે દૂધ ચૂલા પર ચઢે

ત્યારે દૂધ ગરમ થતું જાય, તેમ પાણી બળતું જાય; કારણ કે પાણી માને છે કે આણે મને રંગ આપ્યો તો મારે એની ખાતર બળવું જોઈએ. અને પાણી બળવા લાગે છે—બળી જાય છે, ત્યારે દૂધ વિચારે છે : મારે માટે પાણીએ પ્રાણ આપ્યા તો મારે એની પાછળ બળી મરવું જોઈએ. અને પછી એ ઊભરો થઈ અગ્નિમાં ઝંપલાવે છે; મિત્ર પાછળ બળી મરવા તૈયાર થાય છે. ત્યારે માણસ શું કરે છે? દૂધમાં પાણી રેડે છે. મિત્રને પામતાં દૂધને ઊભરો શાંત બની જાય છે—ઊભરો બેસી જાય છે. અને પછી માણસો તુરત દૂધને ચૂલા ઉપરથી ઉતારી લે છે.

આ જડની મૈત્રી! જડજેવી વસ્તુ પણ મૈત્રી-ભાવ કેળવ્યા પછી સર્વસ્વ અર્પણ કરવા તત્પર

અને છે. આપણે તો ચેતન કહેવાઈએ. આપણે
 વિચાર કરવાની જરૂર છે કે આપણામાં આવે
 મૈત્રીભાવ આવ્યો ? કદી આવી ત્યાગની ભાવના
 જન્મી ? માટે જ ચિન્તકો કહે છે કે : ધર્મનું
 પહેલું પગથિયું મૈત્રી છે. આ મૈત્રીનો ઉદ્દય
 થયા પછી આપણે ગમે એવું મહાન કાર્ય
 કરીશું તોય આપણામાં 'અહમ્' નહિ આવે.
 એમ જ થશે કે : આ તો મારું કર્તવ્ય છે, અને
 માનવ તરીકે હું મારા કર્તવ્યો કરું છું. આવી
 કર્તવ્યભાવનાને જગાડવા માટે, પ્રભાતે આત્મ-
 ચિન્તન અને જીવનચિન્તન કરવું જોઈએ. અને
 કાચની આરસીમાં મુખડાને જોવા કરતાં મહા-
 પુરુષોના ચરિત્રરૂપ આરસીમાં આત્માનું સૌન્દર્ય
 અવલોકવું; એ જ કલ્યાણનો માર્ગ છે.

માનવતાનું ત્રીજું સોપાન

સત્ય

ગિરિરાજના કોઈ ઉન્નત શિખર ઉપર ચઢવું હોય તો એકદમ કૂદકો મારી ઉપર ન જવાય પણ ક્રમેક્રમે સોપાનદ્વારા ઉપર પહોંચાય, તેમ માનવતાના ઉન્નત શિખરે પહોંચવા માટે પણ જ્ઞાનીઓએ ચાર સોપાન નક્કી કર્યાં છે: શૂર, પંડિત, વક્તા ને દાતા. જેનામાં શૌર્ય હોય તે શૂર, જેનામાં પાંડિત્ય હોય તે પંડિત, જેનામાં વકતૃત્વ હોય તે વક્તા અને જેનામાં દાતૃત્વ હોય તે દાતા. ગયા રવિ-વારે આપણે વિચારી ગયા કે રણમાં જિતે

તે શૂર નહિ પણ ઇન્દ્રિયોને જિતે તે શૂર;
 શાસ્ત્રો ભણી જાય તે પંડિત નહિ, પણ ધર્મને
 આચરે તે પંડિત; તેવી જ રીતે વાણીનો
 વિલાસ કરનારો એ વકતા નહિ પણ સત્યને
 ઉચ્ચારે તે વકતા.

સત્યના સિદ્ધાન્તની સલા.

ઇંગ્લેન્ડમાં એક સંસ્થા છે (Pedlock
 Society) આ મંડળમાં ઉમરાવ કુટુંબથી
 માંડીને ગરીબ કુળમાં જન્મેલો માણસ પણ
 સભ્ય થઈ શકે છે. એ મંડળની વિશિષ્ટતા એ
 કે : એના નિયમોને નહિ પાળનાર વડાપ્રધાન-
 ને પણ માન ન મળે, જ્યારે એના નિયમોને
 પાળનાર એક સામાન્ય વ્યક્તિને પણ
 માન મળે, એવું એનું બંધારણ છે. અને

એના બંધારણીય સિદ્ધાન્તો અનુસાર જે વર્તે તે જ એનો સભ્ય ગણાય. એના સભ્યો તો મુઠ્ઠીભર જ છે, પણ જે છે તે ખરેખરા છે ! એમાં દાખલ થનારે આટલી પ્રાથમિક વિધિ કરવાની હોય છે. ત્યાં એક ચાંદીનું તાળું ને સોનાની કૂંચી છે. સભ્ય થનારે એ તાળાને ત્રણ વાર ઉઘાડવાનું ને ત્રણ વાર બંધ કરવાનું હોય છે. આ રીત આપણને કેટલી વિચિત્ર લાગે ? પણ આપણે જો ઊંડા ઉતરીશું તો આપણને ખબર પડશે કે આ ઉઘાડવાસ કરવાની પાછળ કેવો ભવ્ય ઉદ્દેશ છે !

તાળું વાસનારો આવો સંકલ્પ કરે છે કે : માજથી હું મનથી કોઈનું ય ખૂરું ચિન્તવાનું બંધ કરું છું, વચનથી કોઈનું ય

ખરાબ બોલવાનું બંધ કરું છું, ને કાયાથી
કોઈનું ચ ખરાબ નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઉં
છું. ચાંદીના તાળાને સોનાની ચાવીથી બંધ
કરું છું એટલે ચાંદી જેવા ઉજ્જવળ મુખને
હું પ્રતિજ્ઞાની સુવર્ણકૂંચીથી બંધ કરું છું.
આ તાળું ત્યારે જ ઉઘડશે કે જ્યારે આમાંથી
સત્યની કે પ્રશંસાની વાણી ટપકશે; અસત્ય
કે નિન્દા માટે તો આ મુખ હવે પછી
બંધ છે. મારાં નયનો સત્યને જોશે, અસત્યને
નહિ; મારા કાન સત્યને સાંભળશે, અસત્યને
નહિ; મારી જીભ સત્યને ટપકાવશે, અસ-
ત્યને નહિ ! મનથી, વચનથી, કાયાથી કોઈનું
બહું થશે તો કરીશ; બહું ન થાય તો કંઈ
નહિ; પણ કોઈનું ખૂરું તો નહિ જ કરું.

આ જ વાતને ભારતના તેજસ્વી સંતો

હજારો વર્ષોથી પોતાના જીવન દ્વારા કહેતા
આવ્યા છે.

વચન-રતન મુખ કોટડી, ચૂપ કર દીજે તાળ;
ઘરાક હોય તો ખોલીએ, વાણી વચન રસાળ.

વચન એ તો રતન છે. મુખ એ આ
મહામૂલાં રત્નોને રાખવાની તિજોરી છે. રતન
કંઈ જેમ તેમ અને જ્યાં ત્યાં રખાય ? એ
તો ખંધ તિજોરીમાં જ શોભે. પણ સદાકાળ
કંઈ તિજોરી ખંધ રખાય ? ઘરાક આવે, કોઈ
ખરીદનાર આવે, કોઈ સારો પારખું આવે તો
તિજોરી ખોલવી જ પડે. પણ ખોલ્યા પછી
તો એ રત્નો એવી રીતે સચ્ચાઈથી બતાવવાં
કે જોનાર પણ ડોલી ઊઠે. એ વચન-રતનમાં
પ્રિયતાના પાસા હોય, હિતચિન્તનનો આકાર

હોય, સત્યનાં પ્રકાશિત કિરણો હોય; તો જોનાર
પણ વાહ વાહ ! પોકારી જાય ! હું કહું છું કે
સત્ય, તથ્ય ને પથ્યથી ભરેલું આપણું વચન
હોય તો, એની આગળ કોહિનૂર પણ કંઈ
જ હિસાબમાં નથી !

ઘણા વખત પહેલાં આગમ-સાહિત્યમાં
વાણીના આઠ ગુણો મેં વાંચ્યા હતા. મને થયું
કે આ આઠ ગુણોથી સુક્ત આપણાં વચન
હોય, તો તો આ સંસારમાં ય શાન્તિનું સ્વર્ગ
ભિલું થાય ! તે આઠ ગુણોને હું આપની આગળ
મૂકું છું. વાણીનો પહેલો ગુણ તે મધુરમ્.

આપણું બાલવું એવું હોવું જોઈએ કે
જીભથી મધુરતા ટપકે, મીઠાશ ઝરે, વાણી-
માંથી સૌન્દર્ય નીતરે, સાંભળનારના કાન પણ

એ પ્રિય વચન ફરી ફરી સાંભળવા તલસે.
 વાત એકની એક જ હોય પણ એક માણસ
 એવી મીઠાશથી રજૂ કરે કે સાંભળનાર
 આનન્દથી ડોલી જાય જ્યારે એ જ વાત બીજો
 એવા કટુ શબ્દમાં મૂકે કે સાંભળનાર હસતો
 હોય તો રડી પડે. મધુર શબ્દોમાં માતાને
 કહ્યું હોય કે : ‘ કેમ છો મારી મા ? ’ તો
 માતા ખુશ થઈને કહેશે કે ‘ આવને મારા લા. ’
 પણ એ જ વાત કટુ શબ્દમાં કહી હોય કે :
 ‘ કેમ છો બાપની વહુ ? ’ તો ઉત્તર મળશે
 કે “ તારું કાળજી ખાઉં ? ” શબ્દોમાં કેવો
 ભેદ છે ? એક જ વાત રજૂ કરવામાં પણ કેટલું
 અંતર ? કવિએ કહ્યું છે :

શબ્દ શબ્દ તું કયા કરે ? શબ્દકો હાથ ન પાંવ;
 એક શબ્દ આપણ કરે, એક શબ્દ કરે ધાવ.

શબ્દને હાથ કે પગ બંદે નથી પણ એનામાં એવી તાકાત છે કે સુંદર રીતે એનો ઉપયોગ થયો હોય તો એ દાઝેલ હૈયાના ઘા પર મલમપટ્ટાનું કામ કરે, પણ એ જ શબ્દને અખૂઝ રીતે વાપર્યો હોય તો કાંઈના દિલમાં ન હોય તો ય જખમ ઊભો કરે. એટલા માટે આપણી વાણી મધુર હોવી જોઈએ.

મધુરતાનું તો સમજ્યા, પણ મધુરતાના નામે ખુશામત આવી જાય તો ? તો તો જુલમ થાય. એ વાણી જ પતનનું સાધન થાય. ન બોલવાને ઠેકાણું બોલે અને બોલવાને ઠેકાણું મૌન થઈ જાય તો કેવું અયોગ્ય થાય ? એટલે બીજો ગુણ છે નિપુણમ્.

વચન જેમ મધુર હોય તેમ સાથોસાથ નિપુણ હોવું જોઈએ. જેની વાણીમાં નિપુણતા

હોય તે ખોટી ખુશામત કરે નહિ. કોઈની ખોટી શે'માં તણાય નહિ અને કોઈ બતાવવા આવે તો અવસરે એને ચેતવ્યા વિના રહે નહિ. એક કૂલણુ પતિ વારંવાર પોતાની પત્ની આગળ પોતાનાં કુળ, જાતિ, ગૌરવ અને કુટુંબનાં વખાણુ કરતો. આથી સ્ત્રી કંટાળી ગઈ. એક વાર પતિએ પૂછ્યું: 'મારાં સગાંઓ પર તારો પ્રેમ કેવો છે?' નિપુણ શબ્દોમાં પત્નીએ ઉત્તર વાળ્યો. 'પ્રાણનાથ! આપનાં સગાંઓ પર મારો પ્રેમ કાં ન હોય? હું તો મારી સાસુ કરતાં ય આપની સાસુને વધારે ચાહું છું!' આ મધુર છતાં નિપુણ ઉત્તર સાંભળ્યા પછી એના પતિને થઈ ગયું કે અહિથી ખોટી બડાઈ કે ખુશામત નહિ મળે. આ ઉત્તરમાં મધુરતા ને નિપુણતાનું મિશ્રણ છે.

ત્રીજો ગુણ છે : સ્તોકમ્ । સ્તોક એટલે થોડું. બોલવું ખરું પણ થોડું, જરૂર પૂરતું જ. બહુ બોલ બોલ કરનારના વચનની કિંમત હોતી નથી. બહુ ભાષણો કરનાર, જ્યાં ત્યાં ને જ્યારે ત્યારે શિખામણ દેનાર વાચાળમાં ખપી જાય છે. એના પર લોકોને વિશ્વાસ બેસતો નથી. એ બોલે તો લોકો એને શાન્તિથી સાંભળે નહિ અને સાંભળે તો એના પર વિશ્વાસ બેસે નહિ, માટે થોડું બોલવું. જરૂર પડે ત્યારે બોલવું અને થોડા શબ્દોમાં ઘણું કહેતાં શિખવું. એક પ્રસંગ મને યાદ આવે છે. મુંબઈમાં પૂ. આગમોદ્ધારક આચાર્ય મહારાજશ્રી સાગરાનન્દસૂરીશ્વરજી મહારાજને વંદન કરવા એક ગૃહસ્થ આવ્યા હતા. બે માળ ચઢીને પેલા ભાઈ ઉપર આવ્યા. આવનારનું શરીર

જરા ભારે હતું. એ હાંફી ગયા. વંદન કર્યા પછી સ્મિત કરી એમણે કહ્યું:—‘ સાહેબ આપ તો બહુ જ ઊંચે બિરાજો છો ? ’ મહારાજશ્રીએ સ્મિત કરી માર્મિક ઉત્તર વાળ્યો: ‘ હા, ભાઈ ! અમે ઊંચે છીએ એટલે તો તમે વંદન કરવા આવો છો ! ’

આ વાક્યમાં પ્રલેખ હતો. એટલે કે અમે સદ્ગુણના સિંહાસન પર છીએ એટલે તમે વંદન કરો છો. સદ્ગુણો ન હોય તો અહિં કાણુ આવે ? આ ટૂંક ઉત્તરથી પણ આપણું મન આનન્દ પામે છે, કારણ કે આ ઉત્તરમાં મધુરતા, નિપુણતા ને અદ્યતાનું સપ્રમાણ સંમિશ્રણ છે !

कार्यापतितम्—येथे गुण ते पास कंछ

કાર્ય હોય તો જ યોલવું. નહિ તો મૌન રહેવું. મૌનથી વાણીનું મૂલ્ય વધે છે. મૌનથી વાણીમાં ચિન્તન આવે છે. મૌનથી વચનમાં તેજ આવે છે. અને મૌન પછી પ્રગટેલી વાણીમાં કોઈ અજબ જુસ્સો હોય છે. એવી વાણી સાંભળવા ઘણાં હૈયાં તલસતાં હોય છે. પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિને લઈને આજ કેટલાક કોઈ ઠેકાણે ખાણું લે તો ય ભાષણ ઝીકે. જ્યારે રશિયામાં સ્ટેલિન જરૂર વગર કદી ન બોલે. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે આપણા આગેવાનોને કોઈ સાંભળવા તૈયાર નથી. ત્યારે સ્ટેલિન ક્યારે શું બોલશે એ માટે લોકો સાંભળવા તલસી રહ્યા છે ! માટે કાર્ય વિના નકામી વાત ન કરવી. વ્યવહારમાં પણ આપણને ઘણાં માણસો એવા જોવા મળે છે કે જેમને બોલવાનું

ન મળે તો આફરો ચઢે ! બોલે ત્યારે જ જંપ વળે. એ બોલે ત્યારે એની વાતમાં ન હોય માથું કે ન હોય પગ. જેમ આવે તેમ આડે ઘડે ફેંકે રાખે ! અન્તે સાંભળનારના મનમાં થાય કે આ બધા ક્યારે જાય ? માટે જરૂર પૂરતું બોલવું.

ગર્વરહિતમ્-આપણી વાણી ગર્વવિહોણી હોવી જોઈએ. વાતવાતમાં આપબહાઈ કરવી, પોતાની જ વાત આગળ ધરવી, પોતે શું કયું અને શું નથી કયું એનું લંબાણથી વિવેચન કરવું-આ સૌ અભિમાનનું સૂચક છે. જ્યારે માણસ આપબહાઈ કરતો હોય છે ત્યારે વિવેકી સાંભળનાર તો એના પર મનમાં હસતો હોય છે, પણ જાતપ્રશંસામાં પડેલા માણસને એ સામે ધ્યાન હોતું નથી. પોતાની

પ્રશંસામાં પડેલો માણસ વિવેકશક્તિ ખોદ
બેઠો હોય છે. અને અવિવેકી માણસ સામા
માણસને સમજવા જેટલો શક્તિશાળી ક્યાંથી
થાય ? અભિમાની માણસ કેવો વિવેકશૂન્ય
બને છે તેનો તમને એક દાખલો આપું.

દાદાભાઈ નવરોજી ઇંગ્લેંડમાં એક વાર
ત્યાંના ઉમરાવો સાથે ખાણું લેતા હતા. સારા
સારા બુદ્ધિશાળી માણસોએ એ પ્રસંગે હાજરી
આપી હતી. વાત વાતમાં એક વાત ઉપર જરા
વધારે પડતી ચર્ચા થઈ. એમાં દાદાભાઈએ
પોતાનો મત દર્શાવ્યો. ત્યાં બેઠેલ એક ખાનુએ
અભિમાનભર્યા શબ્દોમાં ટીકા કરતાં કહ્યું :
(' What these ugly and black Indians
can understand about it ? ') ' કહરૂપા

અને કાળા હિન્દુસ્તાનીઓ આ બાબતમાં શું સમજે ?' આ સાંભળી દાદાભાઈ નવરોજીએ ખીસામાંથી આરસી કાઢી, એ બાનુના મુખ આગળ ધરી, નમ્રતાથી કહ્યું : (' You can see your face in it ') ' તમે તમારું મોઢું આમાં જોઈ શકો છો ! ' કારણ કે આ સીના મુખ કરતાં પોતાનું ઉજ્જવળ ને પ્રતિભાસંપન્ન મુખ જ એની કાળાશ ને કદરૂપતા પૂરવાર કરવા પૂરતું હતું. આથી સૌ હસી પડ્યાં.

વિવેકી માણસે તો કામ જ એવું કરવું જોઈએ કે જેથી એનું કામ જ એની પ્રશંસા કરે. માણસને તો બોલવાની ય જરૂર ન પડે, અને અભિમાન કરતાં નમ્રતાપૂર્વક મૂકવામાં આવેલી વાતને લોકો શાન્તિથી સાંભળે છે.

ઘોલનાર નમ્ર રીતે ઘોલતો હોય તો એના પ્રત્યે લોકોને સહાનુભૂતિ પ્રગટે છે, અને ઘોલનારના શબ્દો સામાના હોવામાં સોંસરા ઉતરી જાય છે. નમ્રવાણી એ વાચાનો અલંકાર છે.

અતુચ્છમ્-વાણી તુચ્છ ન હોવી જોઈએ. વાણીમાં પ્રૌઢતા, ગંભીરતા અને સહૃદયતા હોવી જોઈએ. આજ આપણા ઘરોમાં કેવી તુચ્છ વાણી ઘોલાઈ રહી છે ! ગાળો, તોછડાઈ ને અસહ્યતાથી છલકાતાં આજના ઘરો જોઉં છું. ત્યારે હૃદયને દોલ થાય છે. ઉચ્ચ કહેવાતા માણસોનાં ઘરો પણ આજ કેવાં સંસ્કારહીન બનતાં જાય છે ! આર્યાવર્તના ઘરોમાં પત્ની પતિને ‘ આર્યપુત્ર ’ ‘ દેવ ’ ‘ નાથ ’ કહીને સંબોધતી અને પતિ પત્નીને ‘ દેવી ’ કહીને

સંબોધતો, એના બહલે આજ તોછડાઈભર્યા
અયોગ્ય સંબોધનોથી ગૃહો ગાજી રહ્યાં છે.
બાપ દીકરાને ખોળામાં બેસાડી રમાડતો હોય
અને બાળકને રમાડતાં રમાડતાં લાડમાં બાપ
કહે છે : ‘ મારો સાળો બહુ તોફાની. ’ હું
એને પૂછું કે ‘ ભાઈ ! આ છોકરો તારો
સાળો ક્યારે થયો ? કઈ રીતે થયો ? ’ ત્યારે
કહશે કે ‘ હું તો અમસ્તો જ બોલું છું.
આમ બોલાય છે ! ’ પણ પોતે શું બોલે છે
એનું જ્ઞાન નથી. છોકરાના કાનમાં ગ્રામીણ-
તાનું કેવું ઝેર રેડાય છે એનો એને ખ્યાલ
નથી. છોકરી પાણીનું બેડું ભરીને આવતી
હોય અને ઠોકર વાગે ને બેડું ફૂટી જાય તો
મા એ દિકરીને કેવા હલકા ને તુચ્છ શબ્દોથી
ઠપકો આપવાની શરૂઆત કરે ? હું નહિ

કહું. તમે જ કહો. હવે તમે નહિ કહો તોય
ચાલશે, મનમાં સૌ સમજે છે. મૂળ વાત એ
છે કે-આપણા શબ્દોમાં તુચ્છતા વધી ગઈ
છે. આજ સુધરેલા માણસો પણ કેવું તુચ્છ
બોલે છે. તેનો એક દાખલો આપું.

એક શેઠે નોકરને તુચ્છતાથી કહ્યું : 'સાલા !
તારામાં જરા ય અછલ નથી.' નોકરે નમ્રતાથી
ઉત્તર વાળ્યો : 'વાત સાચી છે શેઠ !
મારામાં અછલ નથી જ. મારામાં અછલ હોત
તો હું તમારે ત્યાં નોકરી ન કરત પણ તમને
મારે ત્યાં નોકર રાખત !'

બોલો, આમાં બોલનારે શું સાર કાઢ્યો ?
એના કરતાં તુચ્છ-હલકા વચનો ન ઉચ્ચાર્યા
હોત તો કેવું માન રહેત ? તુચ્છ વાણીથી

(મિત્ર હોય તો ય શત્રુ થાય, જ્યારે અતુચ્છ અને સહ્યતાભર્યા પ્રિય વાર્તાલાપથી શત્રુ હોય તો ય મિત્ર થઈ જાય.

પૂર્વસંકલિતમ્ જે બોલવું તે સંકલના-
પૂર્વક ને પહેલાં વિચારીને બોલવું. વિચારના
ગળણથી ગળીને કાઢેલું વચન અતિરમણીય
હોય છે અને બોલેલા વચનને ફેરવવાનો
પ્રસંગ આવતો નથી. બોલતાં પહેલાં વિચાર
કરવો કે આ સ્થાનમાં આ બોલવા જેવું
છે કે નહિ ? આ બોલીશ તો તેનું પરિણામ
શું આવશે ? મારે મારા બોલવાનો શો ઉદ્દેશ
છે ? અને જે બોલું છું તેની કેટલી અસર
થશે ?—આ રીતે પહેલાં તૈયારી કરીને કે વિચાર
કરીને ઉચ્ચારેલ વાક્ય ધારી અસર કરી જાય.
અરે ! એવું વચન તો રત્ન કરતાં ય વધી જાય.

શબ્દ સરીખા ધન નહિ, જો કોઈ જાને ખોલ;
હીરા તો હાથે મિલે, શબ્દ ન આવે મોલ !

એક કવિ કહે છે કે ખોલતાં આવડે તો
વચનનું તેજ હીરાના તેજને ય ઝાંખું પાડે.
પણ શરત એટલી કે વિચારીને ખોલવું. આ
રીતે વિચારીને ખોલનારની વાણીમાં અધર્મ
તો હોય જ ક્યાંથી ? એટલે વાણીનો આઠમો
ગુણ તે ધર્મસંયુક્ત !

ધર્મસંયુક્તમ્—આપણી વાણીમાં ધર્મ હોવો
જોઈએ. વાણી એ પવિત્ર વસ્તુ છે. ઈશ્વરના
જેટલી જ પાવન છે. એનો દુરુપયોગ કેમ
થાય ? હું તમને જ પૂછું કે તમારી વાણી
આજે પવિત્ર છે ખરી ? તમે શબ્દને બ્રહ્મ
જાણી ઉચ્ચારો છો ? જો તમારી વાણીમાં નિન્દા

હોય, ધિક્કાર હોય, તિરસ્કાર કે પક્ષપાત હોય
તો તમારી વાણી પવિત્ર કઈ રીતે ગણાય ?
ધર્મયુક્ત કઈ રીતે મનાય ?

તમને કોઈ સામે મળે તો એની પ્રશંસા
કરો, એના ગુણગાન કરો, એની વાહ વાહ
પોકારો અને એ જાય કે તુરત એનું ખોદવાનું
ચાલુ કરો એ ક્યાંનો ન્યાય ? કોઈના ય ન
જોયેલા કે ન જાણેલા દોષોનું વર્ણન કરવું,
એમાં રસ લેવો, એમાં સંમતિ આપવી આ
બધો વાણીનો વ્યભિચાર નથી ? આજ કોઈ
એ મિત્રો મળે તો ગાસની નિન્દા કરે. એમાં
કોઈ ત્રીજો ભળે તો એ પણ એ જોમાં ભળી
નિન્દા-મંડળ વધારે. એમ કરતાં એ ત્રણમાંથી
એક ચાલ્યો જાય, તો તુરત એ બન્ને ભેગા

થઈ, જનારની નિન્દા કરવા મંડી પડવાના. આ તે કેવી વાણી ? અરે રે ! શું વાણી આ માટે મળી છે ? આમ જો અધર્મ યુક્ત વાણીનો વ્યાપાર ચાલશે તો પછી માણસના વચન પર વિશ્વાસ કેણુ કરશે ? પ્રજા માણસ તો આવો વાણીવિલાસ સાંભળી સમજી જાય કે જે માણસ ખીજની ગેરહાજરીમાં એની નિન્દા કરે છે, તે મારી ગેરહાજરીમાં મારી નિન્દા કાં ન કરે ? આવો ડા'પણુલયો વિચાર કરનાર માણસ આવાઓનો મિત્ર રહે ખરો ? આવા માણસને કોઈ સારો માણસ ધારી ન્યાય તોળવા બેસાડે તો એ ન્યાય કેવો આપે ? એની વાણીમાંથી એ જ નીકળે કે, મારું મારા બાપનું ને તારું મારું સહિયારું !

ધર્મયુક્ત વાણી કોને કહેવાય અને

ધમ યુક્ત વાણીવાળો માણસ કેવો નિષ્પક્ષપાતી
અને નિડર હોય તેનો એક સુંદર દાખલો.
ઈતિહાસમાં આવે છે.

એક રાજા ધનુર્વિદ્યા શીખતો હતો. રાજાના
હાથથી અજાણતાં એક બાણ ફૂટ્યું અને એક
નિર્દોષ માણસને વાગતાં એ ઘાયલ થયો. ઘાયલની
માતાએ આની ફરિયાદ ત્યાંના વડા ન્યાયાધીશ
પાસે કરી. તે જમાનામાં રાજ્યનું રક્ષણ જેમ
ક્ષત્રિયોના હાથમાં હતું તેમ ન્યાય અને પ્રજાની
સલામતીનું ખાતું પ્રમાણિક એવા ધર્માધિ-
કારીના હાથમાં હતું. અને એ ધર્માધિકારી
પુરુષ વડા-ન્યાયાધીશ ગણાતા. ન્યાયને વક્ષાદાર
એવા ન્યાયાધીશે રાજાને ન્યાયાલયમાં હાજર
થવાનો આજ્ઞા-પત્ર મોકલ્યો. રાજા આવ્યો ત્યારે

એને ઉચ્ચ સ્થાન પર બેસાડવાને બદલે ગુને-
 ગારના પાંજરામાં બિલા રહેવાની એણે સૂચના
 કરી. આ દૃશ્ય સૌ જોઈ જ રહ્યાં. રાજાએ
 પોતાનો ગુનો કબૂલ કર્યો. એટલે એણે અમુક દંડ
 કરી રાજાને મુક્ત કર્યો અને પછી ન્યાયાલયની
 બહાર આવી ન્યાયાધીશે અતિ નમ્રતાથી રાજાને
 નમન કર્યું. આથી રાજા ખૂબ પ્રસન્ન થયા
 અને પોતે સંતાડી રાખેલી નાની તલવાર બતાવી
 કહ્યું: “ન્યાયાલયના આજ્ઞા-પત્રને માન આપી
 હું અદાલતમાં હાજર થયો, પણ મને એમ
 લાગ્યું હોત કે ધર્મ ને ન્યાયથી તમારી વાણી
 વેગળી છે તો આ તલવારથી તમારો શિરચ્છેદ
 અહીં જ કરી નાખત. પણ તમારી ધર્મ ને
 ન્યાયમય વાણીથી મને આનંદ થાય છે, ને
 તમારા જેવા ન્યાયાધીશથી હું ગર્વ લઉં છું કે

મારા રાજ્યમાં રાજ કરતાં ય ન્યાયને પ્રથમ માન આપનારા ધર્મનિષ્ઠ ન્યાયાધીશ છે ! ” તે જ ઘડીએ પોતે ઝબ્બામાં સંતાડી રાખેલી સોટી બતાવતાં ન્યાયાધીશે કહ્યું : “ રાજનું ! સારું થયું કે તમે અદાલતને માન આપ્યું અને મારો ન્યાય માન્ય રાખ્યો. નહિ તો હું સોગન ખાઈને કહું છું કે તમે ન્યાયને ઠોકર મારી હોત તો, હું આ સોટીથી તમારા બરડાની બબર અહીંજ લઈ લેત. સારું થયું કે આપણે બંનેને સદ્ગુણિ સૂઝી ! ”

વાહ આ કેવો ન્યાય ! વાહ ધર્મ મય વાણી ! આ પ્રસંગ થું કહે છે ? આપણી વાણીમાં ધર્મ જોઈએ, ન્યાય જોઈએ, સત્ય ને પાવિત્ર્ય જોઈએ. કોઈને ય આપણી વાણીથી

અન્યાય ન થઈ જાય એવી કાળજી રાખી વસ્તુત્વ
કરનારા કેટલા ? આવા વિચારક વક્તા હોય
તો પ્રજામાં કેટલી શાંતિ ને કલ્યાણકામના હોય ?
એટલે આ આઠ ગુણોથી યુક્ત વાણી બોલે તે
વક્તા, નહિ તો બક્તા-લખાડ તો છે જ !

માત્ર લાષણુ સારું કરી જાય, વાણી શુદ્ધ
બોલી જાય, એટલા માત્રથી જ્ઞાનીઓ એને
વક્તા નથી કહેતા. એમ તો કાશીમાં એવા
કેટલાક વિદ્વાનો છે કે જે બોલવામાં વ્યાકરણની
એક અશુદ્ધિ આવે તો જીભ કાપવા હાથમાં
ચમ્પુ લઈને બેઠા હોય. પણ એ જ પંડિતો
ગંગાના ઘાટ પર જાય ત્યારે ગાયત્રીનો જાપ
કરતાં જાય ને માછલું દેખાય તો લોટામાં
નાખતા જાય. એમને પૂછે કે આ લોટામાં શું ?

તો કહેશે : ‘ જળડોડી. ’ આવા વાચાળ પંડિતો પોતાનું કે એના સમાગમમાં આવનારનું શું કલ્યાણ કરે ? એવી જ હાલત છે આજની વિદ્યાપીઠોની ડીગ્રીઓની ! આ જ્ઞાનનો વાણી-વિલાસ જનકલ્યાણ માટે નથી વધ્યો પણ લોકોને છેતરવા માટે અને અલણોને આંજવા માટે વધ્યો છે !

માણસની વાણીમાં સત્ય ન હોય અને જૂઠું હોય તો એની બીજી સજ્જતો થવાની હોય ત્યારે થાય, પણ પ્રત્યક્ષ સજ્જતો એ મળે કે-એ સાચું બોલતો હોય ત્યારે પણ લોકો એને ખોટું માને છે. એ સોગન ખાઈને કહેતો હોય તોય એના વચન પર લોકોને વિશ્વાસ ન બેસે, માટે વાણી પવિત્ર બોધ્યે અને એ વાણીને પવિત્ર રાખવા માટે તપ બોધ્યે.

જેમ આચારને શુદ્ધ રાખવા માટે તપ,
વિચારને શુદ્ધ ને સ્વસ્થ રાખવા માટે તપ,
તેમ ઉચ્ચારને શુદ્ધ ને પવિત્ર રાખવા માટે
પણ વાણીને તપ કરવો જોઈએ.

અનુદ્વેગકરં વાક્યં, સત્યં પ્રિયહિતં ચ યત્ ।
સ્વાધ્યાયાભ્યાસને ચૈવ, વાઙ્મયં તપ ઉચ્યતે ॥

વાણી એવી હોય કે સાંભળનારને ઉદ્વેગ
ન થાય, સત્ય છતાં મધુર ને હિતકર હોય,
ઊંડા ચિન્તન અને અભ્યાસમાંથી પ્રગટેલી
હોય-આ વાણીનું તપ ! આવા તપથી માણસ
એ માણસ બને છે. તપ વિનાની, ચિન્તન
વિનાની, અભ્યાસ વિનાની, કર્કશં વાણી તો
પશુઓ પણ બોલી શકે છે. એમાં માણસ
બોલીને શું વધારો કરે છે ? આ હું એકલો જ

નથી કહેતો હો ! ગીતા પણ કહે છે કે : માણસની
વાણી પાછળ તપશ્ચર્યા હોય, તપશ્ચર્યાવિહોણી
વાણી તો પશુની હોય !

એક જૂના વખતની વાત છે. જ્યારે
માણસો આટલા ચાલાક ને જૂઠાઓલા નહોતા
પણ ભદ્ર ને સાચાઓલા હતા. તે વખતે એક
ગૃહસ્થને ત્યાં સંત પધાર્યા. પણ આ ઘરના
માલિક-સ્રી પુરુષ-બહારથી ઘણાં જ સુંદર ને
ભલાં લાગતાં હતાં પણ અંદરથી સાવ જ
બેડાળ ! એક મહિનાના પરિચયથી સંત ત્રાસી
ગયા. એ ઘરમાં સત્ય, ચિન્તન, સ્વાધ્યાય,
મધુરતા કંઈ જ ન મળે. એકલા બાહ્ય વૈભવના
આડંબરનો કોલાહલ હતો. સંતે મહિના પછી
વિદાય વખતે આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું :
' માણસ બનજો ! '

પુરુષ ધમાલિયો હતો. એણે આ વાક્ય પર જરાય વિચાર ન કર્યો, પણ સ્ત્રી ભારે ચક્રોર. એ પામી ગઈ. એણે પતિને પૂછ્યું: આપણે માણસ નથી? શું ઠાર છીએ? સંતે 'માણસ બનજો' એમ કેમ કહ્યું? આ સાંભળી પુરુષને પણ જરા વિચાર આવ્યો. વાત સાચી હતી. સંતે આમ કાં કહ્યું? એણે મનમાં ગાંઠ વાળી. એ ફરી મળશે ત્યારે પૂછીશ.

કેઈ પણ વચન પર ઊંડાણથી વિચાર કરીએ તો જ વક્તાની વાણીનો મહિમા સમજાય, નહિ તો શ્રવણ માત્ર એક વ્યસન બની જાય. વ્યસની માણસ પ્રવૃત્તિ કરે ખરો પણ એમાંથી પ્રકાશ ન મેળવે. પ્રકાશ તો ઊંડા ચિન્તનથી જ મળે.

ઁ વર્ષ પછી ફરી સંત પધાર્યા ત્યારે પેલી સ્ત્રીએ પૂછ્યું; ‘ મહારાજ ! માણસ થભે એનો અર્થ શું ? શું અમે ઢાર છીએ ? ’ સંતે પોતાની પાસે એક કાચ હતો તે આપતાં કહ્યું: “ લો આ કાચ. આ કાચ એવો અદ્ભૂત છે કે એના ઉપરના ભાગમાં ભેશે તો તમે માણસ દેખાશે અને અંદરના ભાગમાં ભેશે તો તમે જે છે તે દેખાશે. ”

સ્ત્રીએ કાચના અંદરના ભાગમાં ભેયું ને એ ચમકી ! ‘ કાં ? ’ પતિએ પૂછ્યું. સ્ત્રીએ ભડકીને કહ્યું: “ ઓ, બાપ રે ! હું તો આમાં કૂતરી દેખાઉં છું અને શેરીના નાકા પર ઊભી રહીને ભસી રહી છું. હાય રે ! હું કૂતરી ? ” ઉતાવળિયા પુરુષે કહ્યું: ‘ આમ લાવ, મને ભેવા

દે. ' અને પોતાની જાતને બેતાં જ એણે
રાહ પાડી. ' અરે, આ શું ? હું ગધેડો ?
ઉકરડો પર ઊભો રહી ભૂંકનાર હું ગર્દભ ?
અરે, મહારાજ ! જીલ્લમ કર્યો રે તમે ! અમને
આમ જાનવર કાં બનાવો ? '

સંતે કહ્યું : " ભલા માણસો ! આમાં હું
શું કરું ? તમે જે રીતે જીવો છો તે રીતે
આમાં દેખાઓ છો ! માણસ બહારનો આકાર
ગમે તે મેળવી શકે પણ અંદર કૂતરા જેવો
છે કે માનવ જેવો તે જ ખરો પ્રશ્ન છે. જે
મનથી સત્યને પૂજતો નથી, સત્યને ઉચ્ચારતો
નથી, સત્યને આચરતો નથી, અને જેના મન
ને વાચાનો મેળ નથી તે મનુષ્ય હોવા છતાં
પશુ છે. તે ભાષણ કરતો નથી પણ ભસે છે,
બોલતો નથી પણ બકે છે ! "

આજનું વ્યાખ્યાન એટલે વાણીના તપની વિચારણા. જીવન ગંભીર વિચારણા માંગે છે. બહાર તમે ગમે તે હો, હું એ અંગે કંઈ બાણવા નથી માંગતો, તમે અંદર આવો, અંદર તમે કોણ છો તે મને કહો. સત્યનો ઝખ્ખો તો પહેર્યો પણ એ ઝખ્ખા નીચે શું છે તે મને કહેશો ? બોલો, મારા ભાઈઓ ! બોલો ! આજ નહિ બોલો તો ક્યારે બોલશો ? મન ને વાણીનો સુમેળ છે કે કમેળ ? મન ને વાણીએ આપણા જીવનને સંગીતમય બનાવ્યું છે કે બસૂરું ? જીવનમાં શું છે, આનન્દ કે અકસોસ ?

કોઈને ગુમડાં થયાં હોય અને ભારે કોટ પહેરીને ફરતો હોય તો કોને ખબર પડે કે આ કપડાં નીચે ગુમડાં ખદખદી રહ્યાં છે ?

ગુમડાં બહાર ભલે ન દેખાય પણ અંદર તો
 પીડા થાય ને ? ચળ ઉપડે ને ? લોહી નીકળે
 ને ? તમને કંઈ દિવસ અસત્યનું ગુમડું
 ખટકે છે ખરું ? એની પીડા થાય છે ખરી ?
 નથી થતી ? અસત્યની પીડા જરાય નથી
 થતી ? કંઈ નહિ, આજ નહિ થાય તો મરતી
 વખતે થશે. તે વખતે આ ચિત્રો નજર સામે
 ખડાં થશે ? ભૂતાવળની જેમ નાચ્યા કરશે.
 અને અસત્યવાદીને મૂંઝવી મારશે પણ જે
 આપણા જીવનમાં સત્યનો સૂર્ય ચમકતો હશે
 તો અન્ધકારનો જરાય ભય નથી.

આપણે નાનીશી વસ્તુ ખોઈએ છીએ ત્યાં
 કેટલો અફસોસ થાય છે. એક રૂપિયો ખોવાઈ
 ગયો હોય તો કેટલી ચિંતા થાય ? પણ
 આજે આપણા આત્મા આખો ને આખો અસત્ય-

માં ખોવાઈ ગયો છે, એનો જરાય વિચાર આવતો નથી, આ કેવું આશ્ચર્ય !

આજકાલ કેટલાક ભોળા માણસો આવે છે અને કહે છે: કંઈક મંત્ર બતાવો, કંઈક સિદ્ધિ થાય એવો જાપ દેખાડો. આપને વચન-સિદ્ધિ આવડે છે. હું કહું છું કે: ‘અરે, ભોળા જીવો ! આમ બ્રાન્તિમાં ખોટા કાં ભમો છો ? પ્રિય, પથ્ય ને સત્ય એ વચન-સિદ્ધિનો મંત્ર છે ! સત્યના પ્રકાશથી જળહળતું સુમધુર હિતવચન એ રામબાણુ છે, એ અક્ષર છે. જેને વાળે તે વિંધાયા વિના ન રહે. એ વચન જેના દિલમાં પેસે ત્યાં પ્રકાશના દીવડા પ્રગટે !

આજનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કરતાં એટલું જ કહું કે સત્યવાદી ભવેત્ વક્તા । સાચો

વક્તા તે છે કે જેની વાણીમાંથી સત્યનો પ્રકાશ ઝરે છે ! Not only with our lips; but in our lives—એકલા હોઠમાંથી નીકળતા શબ્દોથી નહિ પણ આપણા જીવન-માંથી પ્રગટતા સત્યના તેજથી આપણી વાણીને રંગી સાચા વક્તા બનીએ !

ચિત્રભાનુની સૌરભ

કાતર અને સોય

છે તો બંને લોખંડના જ. કાતર પણ લોખંડની અને સોય પણ લોખંડની; પરન્તુ કાતર એકના બે કરે અને સોય બેના એક કરે ! એટલે જ દરજી કાતરને પગ નીચે રાખે છે અને સોયને માથા ઉપર !

પ્રેમ અને મોહ

સમષ્ટિગત જીવનના સુખની કલ્પનામાંથી જન્મેલા પરમાર્થી સંબંધનું નામ પ્રેમ, અને વ્યક્તિ જીવનની સુખની કલ્પનામાંથી પ્રગટેલા સ્વાર્થી-સમ્બન્ધનું નામ મોહ. પ્રેમનાં ઉજ્જવળ કિરણો સામા માણસના બિડાઈ ગયેલા હૃદયને પણ વિકસાવે છે, ત્યારે મોહના શ્યામ કિરણો માનવીના વિકસેલા હૃદયાને પણ સંકુચિત બનાવે છે.

લાયકાત

તારા જીવન-મંદિરમાં સાચા દેવ બિરાજે છે કે નહિ, બાઈ ! તે તું મને કહે. ભક્તોને તું શા માટે નિમંત્રે છે ? તારા જીવનમંદિરમાં

દેવ ને સાચા હશે તો પ્રાર્થના ટાણે ભક્તો
હિમરાયા વિના રહેશે ખરા ?

વાચ્યાની મર્યાદા

મિત્રો ! બોલતાં આવડે તો જરૂર બોલજો.
જગતને નૂતન સંદેશ આપવા જેવો તમારી
પાસે છે, એમ તમારા આત્માને લાગે તો ન
બોલતા હો તો પણ જરૂર બોલજો. પણ તમારા
બોલવાથી માત્ર જગતમાં શત્રુઓ જ ઊભા
થવાના હોય, તો બોલતા હો તો પણ ન
બોલતા. આથી માનવ જાતનું હિત કદાચ
તમારા હાથે નહિ થાય તો પણ અહિત તો
નહિ જ થાય.

મહત્તા

જીવનની મહત્તાને શ્રીમન્તના રંગમહેલમાં
નહિ, પણ નિર્જન રમશાનમાં વેરાયેલી
શ્રીમન્તની રાખની ઢગલીમાં શોધજો.

સંયમની પૂજારણ

દેવમાં સંયમની ઉજ્જવળ ભાવનાને
પ્રતિષ્ઠિત કરીને જ નારી દેવને પૂજે છે, નારીની
આરતીમાં અખંડ શિખાએ જલતી જ્યોત એ
સંયમનું જ પ્રતીક છે, એટલે નારી ખરી રીતે
દેવની આરતી નથી ઉતારતી પણ સંયમની
જ આરતી ઉતારે છે. સંયમના ચરણોમાં
શ્રદ્ધાથી નમન કરતી નારીને દેવની પૂજારણ

કહેવા કરતાં સંયમની પૂજારણ્ય કહેવામાં નારીનું
ઔચિત્ય અને ગૌરવ બંને જળવાય.

જતાં જતાં

જવું જ છે ? તો જાઓ. આવ્યા છો તો
ખુશીથી જાઓ, પણ જતાં જતાં સ્વાર્થની
દુર્ગન્ધને બહલે રનેહ, સેવા, સહાચાર અને
સૌજન્યની સુરભિ મૂકતા જાઓ ને ! કે જેથી
અમે પણ એ સુરભિની પુણ્યસ્મૃતિ પર એ
સાચાં આંસુ તો પાડી શકીએ !

અનુભવનાં વેણુ

જ્યાં સુધી માનવીને માથે વિપત્તિ નથી
આવી ત્યાં સુધી એ એમ કહી શકે છે:

“ એમાં તે શી ભાટી વાત છે ? વિપત્તિનો સામનો હસતા મુખે કરવો જોઈએ. ” પણ જ્યારે વિપત્તિએ, ખરેખર, એને ત્યાં મુકામ કર્યો હોય ત્યારે જો આ વાક્ય હૃદયની શ્રદ્ધા-પૂર્વક બોલાય તો આ સામાન્ય વાક્યની કિંમત ઋષિવાક્ય કરતાં પણ અનેકગણી વધી જાય.

એક પ્રશ્ન

કો'કવાર કૂરસેદ મળે તો તમારા સાચા મિત્રને-આત્માને પ્રશ્ન તો પૂછજો કે મિત્ર ! જ્યોત બની ઊર્ધ્વગામી બંનવું છે કે અન્ધકાર બની અધોગામી.

શ્રદ્ધાનું દ્વાર

સુમતિ ! તેં તારા રંગ-મહેલની તકની
 બારી તો ખુલ્લી રાખી છે પણ શ્રદ્ધાનાં દ્વાર
 તો બિડાયેલાં છે ! તારા નિમંત્રણને માન
 આપી આત્મદેવ તારા દ્વારે પધાર્યા છે, પણ
 દ્વાર બંધ છે, એ અંદર કેવી રીતે આવે ?
 સુમતિ ! ઓ સુમતિ ! જલદી શ્રદ્ધાનું દ્વાર
 ખોલ, એ મહાત્મા બહારથી પાછા વળે છે.

સિદ્ધિનાં નીર

જીવનના મેદાનમાં સિદ્ધિનાં નિર્મળ નીર
 હાથ-હાથના સો કૂવા ખોદનારને નથી મળતાં
 પણ સો હાથનો એક કૂવો ખોદનારને જ મળે છે.

ચિત્રભાનુ સંપાદિત ગ્રંથો

૧ વીતરાગ સ્તોત્ર	૩-૦-૦
૨ સૌરભ	૧-૧૨-૦
૩ સંસ્કાર-સંભાર	૧-૧૨-૦
૪ સમયનો સંદેશ	૦-૬-૦
૫ સુધાસ્યન્દિની	ભેટ
૬ ભારતની વિરલ વિભૂતિ	ભેટ
૭ માનવતાનાં સોપાન	ભેટ
૮ ભાગ ઓ વીરના સપૂત !	ભેટ

મૈત્રી

મૈત્રી ભાવનું પવિત્ર ઝરણું, મુજ હૈયામાં વહ્યા કરે;
શુભ થાઓ આ સકળ વિશ્વનું, એવી ભાવના નિત્ય રહે. ૧

પ્રભોદ

ગુણથી ભરેલાં ગુણી-જન દેખી, હૈયું મારું નૃત્ય કરે;
એ સંતોના ચરણકમલમાં, મુજ જીવનનું અર્થ રહે. ૨

કારણ્ય

દીન કૂર તે ધર્મવિહોણા, દેખી દિલમાં દર્દ રહે;
કરુણા ભીની આંખોમાંથી, અશ્રુનો શુભ સ્રોત વહે. ૩

માધ્યસ્થ

માર્ગભૂલેલા જીવન-પથિકને, માર્ગ ચીંધવા ઊભો રહું;
કરે ઉપેક્ષા એ માર્ગની, તો યે સમતા ચિત્ત ધરું. ૪

ઉપસંહાર

મૈત્ર્યાદિ આ ચાર ભાવના, હૈયે ચન્દ્રપ્રભ લાવે;
વેર-ઝેરના પાપ ત્યજીને, મંગલ ગીતો એ ગાવે. ૫